

Recenzja książki Marcina Menkesa
Stosowanie sankcji gospodarczych –
analiza prawnomiędzynarodowa
Wydawnictwo Duet, Toruń 2011, ss. 320

Autor książki Marcin Menkes jest doktorem nauk prawnych, specjalistą w zakresie prawa międzynarodowego. Jako pracownik Szkoły Głównej Handlowej w Katedrze Prawa Gospodarczego analizuje stosowanie sankcji gospodarczych. Zajmuje się problemami międzynarodowego prawa gospodarczego i *economic governance*. Ogólnie rzecz ujmując, na rynku wydawniczym w Polsce nie ma zbyt wiele pozycji dotyczących sankcji gospodarczych. W literaturze światowej jest to zagadnienie szerzej opracowywane. Ze względu na fakt, że sankcje międzynarodowe nakłada Organizacja Narodów Zjednoczonych, Unia Europejska, Stany Zjednoczone, Polska oraz inne państwa wystąpiła instytucjonalizacja komórek odpowiadających za realizację tego instrumentu polityki zagranicznej. Wzmoczone badania na ten temat miały miejsce po nałożeniu sankcji gospodarczych na Rosję [Fordymacki 2016: 66-83]. Raporty i analizy były ogólnodostępne, by społeczeństwu przekazać podstawowe informacje [Ćwiek-Karpowicz, Secrieru (red.) 2015: 17-22]. Tematyka sankcji ponownie powróciła, gdy Parlament Europejski analizował możliwość zastosowania procedury praworządności i nałożenia sankcji. Musimy pamiętać o wielu państwach, wobec których sankcje nakłada społeczność międzynarodowa za nieprzestrzeganie prawa międzynarodowego [Fordymacki 2015: 161-170].

Sankcje międzynarodowe można analizować w ramach różnych dyscyplin naukowych. Zarówno wymiar polityczny sankcji, jak i ekonomiczny czy prawny inaczej przedstawiają tę problematykę, z naciskiem na konkretne instrumenty bądź

ich działanie. Autor przedstawił kompleksową prawnomiędzynarodową ocenę instrumentów i przypadków. Brakuje w książce osobnego rozdziału dotyczącego skuteczności sankcji. W publikacjach zagranicznych są przedstawione różne opinie. Zdaniem autora niniejszej recenzji, każdy przypadek nałożenia sankcji należy analizować oddzielnie. Nie ma reguły co do stosowania sankcji. Na sytuację społeczno-gospodarczą mają wpływ różne czynniki ekonomiczne. Sankcje indywidualne charakteryzują się obostrzeniami zastosowanymi wobec jednostki. Sankcje sektorowe są skierowane wobec określonej gałęzi przemysłowej. Sankcje wielostronne są nakładane przez społeczność międzynarodową. Sankcje obustronne to np. embargo, które jest nakładane na państwo, a to państwo, stosując odpowiedź na zasadzie bumerangu, reaguje embargiem zwrotnym.

Autor błędnie napisał, że w systemie prawa międzynarodowego brakuje spójnej i zupełnej regulacji tych szeroko rozumianych środków przymuszających. Ta kwestia jest poruszana w publikacjach międzynarodowych nie tylko przez prawników, ale również przez ekonomistów i politologów [Symonides, Bierzanek 2004: 24]¹. Organizacje międzynarodowe, takie jak ONZ, mają specjalne komisje odpowiadające za nakładanie sankcji wobec państw nierespektujących prawa międzynarodowego. Wyznacznikiem jest również respektowanie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Autor odnosi się do stosowania sankcji w przypadku „pogwałcenia” – lepsze byłoby określenie „nieprzestrzegania” – praw człowieka. Analizuje on przykład Jugosławii, gdzie miała miejsce wojna domowa, Haiti – w odniesieniu do nieposzanowania wyników wyborów oraz naruszenia praw człowieka. Ciekawe, że autor zajmuje się także nieprzestrzeganiem standardów ochrony środowiska i ochrony zdrowia. (Jest to tematyka, która interesuje również autora niniejszej recenzji ze względu na Światowy Szczyt Klimatyczny w Katowicach w 2018.) Analizując konkretne przypadki, choć w mniejszym stopniu, aniżeli występuje to w raportach międzynarodowych, wskazuje, że zakres analizy prawnej nie obejmuje wszystkich czynników rozstrzygających o ewentualnym zastosowaniu sankcji gospodarczych [Menkes 2015: 169]. W przypadku norm międzynarodowych ONZ oraz inne organizacje powinny rozpocząć dyskusję o możliwościach nakładania sankcji wobec państw zatruwających środowisko oraz nieprzestrzegających postanowień szczytów klimatycznych.

Warto odnieść się do innej pozycji naukowej z tego zakresu badań. Jest to książka Magdaleny Trzcionki *Sankcje gospodarcze w polityce zagranicznej USA po II wojnie światowej* [Trzcionka 2015]. Jako praca amerykańistyczna omawia sankcje USA, które korzystają z tego instrumentu od dawna. Można przytoczyć chociażby przykład Kuby, wobec której były nałożone sankcje od lat 50. XX w.

¹ Zgodnie z definicją prawa międzynarodowego sankcje są „negatywną reakcją społeczności międzynarodowej, z którą spotyka się państwo naruszające normy prawa międzynarodowego” [Symonides, Bierzanek 2004: 24].

W ostatnich latach zostały one ograniczone. Instytucje europejskie chciały, by Kuba nie była ograniczana sankcjami, a USA je częściowo zniwelowały.

Wydaje się, że te dwie pozycje książkowe, choć wstępnie, ale nakreślają czytelnikowi tematykę sankcji. Zagraniczne pozycje, np. Ali Z. Marossi, Marisa R. Basset *Economic Sanctions under International Law: Unilateralism, Multilateralism, Legitimacy and Consequences* [2015], Shivangi Sharma *Sanction as a Tool of Foreign Policy: a Conceptual Framework* [2015], Margareh P. Doxey *Economic Sanctions and International Enforcement* [1980], Dina Esfandiary *Assessing the European Union's Sanctions Policy: Iran as a Case Study* [2013], Joy Gordon *Economic Sanctions as „Negative Development”: The Case of Cuba* [2015], to tylko niektóre prace, z którymi warto się zapoznać, pisząc o sankcjach gospodarczych.

Warto zwrócić uwagę również na niezwykle ważny dokument, jakim jest Deklaracja Milenijna Narodów Zjednoczonych. Celem dokumentu jest ograniczenie do minimum niekorzystnego wpływu sankcji gospodarczych na niewinnych ludzi oraz poddawanie mechanizmów stosowania sankcji regularnym ocenom. Usuwanie szkodliwych skutków dla stron trzecich sugeruje, że powyższe mechanizmy mogą działać na szkodę tych, którzy nie powinni mieć ograniczanych możliwości rozwoju czy obniżonej jakości życia [Kordonski, Struk, Ruciński (red.) 2015: 161-170].

Brakuje w książce analizy dokumentów U.S. Department of the Treasury, European Union Restrictive Measures (Sanctions) in Force, UN Security Council Sanctions Committes. Wstępną analizę przeprowadza autor niniejszej recenzji w artykule *Międzynarodowe środki ograniczające w XX i XXI wieku. Studium przypadku* [Fordymacki 2015]. Mimo wszystko autor analizuje wstępnie dokumenty rządowe i odnosi się do nich w tekście.

W książce autor szczegółowo wyjaśnia definicję sankcji – prawnomiędzynarodową definicję, nie zajmuje się natomiast oceną tych instrumentów pod względem innych obszarów nauki. To, co wyróżnia tę pracę badawczą, to zwrócenie uwagi na samopomoc. Jest to zagadnienie rzadko omawiane w literaturze przedmiotu, jeżeli w ogóle jest poruszane. Tematem badania jest prawnomiędzynarodowa analiza stosowania sankcji gospodarczych. Autor zwraca uwagę, że stosowanie sankcji jest bardzo rozpowszechnione.

Nie można prowadzić dziś badań naukowych w stosunkach międzynarodowych lub innych dyscyplinach, zajmując się stosunkami międzynarodowymi, polityką zagraniczną czy prawem międzynarodowym, nie odnosząc się do tak ważnego zagadnienia, jakim są sankcje. Każda osoba publiczna, każdy polityk, a najlepiej każdy człowiek, powinien zapoznać się z tą tematyką. Nałożenie sankcji dotyka przecież całą ludność. To nie jest jedynie kwestia ekspertów i specjalistów. Sankcje przekładają się na codzienne życie ludzi, na jego jakość.

Autor niniejszej recenzji przesłał propozycję Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, czyli najważniejszej instytucji w Państwie, by przygotowała raport, które sankcje i embargo spowodują zmniejszenie wzrostu gospodarczego i obniżenie jakości życia obywateli. Są obszary, które są zaopatrywane przez polskie przedsiębiorstwa i instytucje, ale są również obszary, które są wyłącznie oparte na współpracy międzynarodowej. Przygotowanie raportu wskazującego zamienniki dla rynku wewnętrznego stanowi wyzwanie, a zarazem jest dzisiaj koniecznością. Tylko w taki sposób państwo może dbać o swoją suwerenność i niezależność.

Jak wiemy, w ostatnim czasie tematyka sankcji nabrała nowego znaczenia. Jest to obszar, który został wykorzystany w trakcie konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Sankcje wobec Rosji miały na celu powstrzymanie zarówno separatystów, jak i przywódców Rosji przed dalszą eskalacją konfliktu. USA nakładała jednak sankcje znacznie wcześniej, już w latach 50. XX w. sankcje były nakładane na Kubę, a później wobec państw wspierających terroryzm czy Koreę Północną za próby jądrowe. Sankcje były nakładane przez wiele państw i organizacji.

Sankcje stanowią próbę wpływu na politykę danego państwa bądź, jeżeli są nakładane przez Organizację Narodów Zjednoczonych, mają na celu powstrzymanie działań szkodzącym ludności. Ostatnio sankcje stały się tematem wiodącym w Parlamencie Europejskim. Sankcje miały na celu wymuszenie na państwach członkowskich przestrzeganie praworządności. Jak czytamy, stanowią jeden z ważniejszych instrumentów politycznych. Można napisać, że jest to praktyczny wymiar prawa międzynarodowego bądź – jak czyni to autor tej recenzji – włączać je w nauki społeczne stosowane.

W każdym przypadku stosowanie sankcji ma inny wymiar, należy je oceniać oddzielnie. Za każdym razem ich skutki są inne, a jako instrument realizacji polityki zagranicznej są inaczej wprowadzane w życie, przez co również są inaczej oceniane. W książce brakuje odniesienia się do suwerenności państwa. Sankcje ograniczają suwerenność państwa oraz negatywnie wpływają na realizację polityk publicznych. Jeżeli są one nakładane bez wiedzy zainteresowanego państwa, odbierana jest w pewnym sensie podmiotowość państwa w relacjach międzynarodowych. Autor książki nie poruszył również tematu sankcji gospodarczych z punktu widzenia ekonomii, a moją one wpływ na sytuację gospodarczą i giełdę. Brakuje konkretnych przykładów i analizy raportów dotyczących wprowadzonych sankcji. Właśnie na podstawie raportów wiemy, jak sankcje gospodarcze wpłynęły na gospodarkę. Analiza zbiorcza nie wystarcza. Należy każdy przypadek analizować osobno i wskazywać, jaki wpływ mają na jakość życia obywateli oraz jak gospodarka państwa poradziła sobie z zamrożeniem pewnego obszaru.

Warto zwrócić uwagę, czytając tę książkę i inne o tej tematyce, że nie porusza się kwestii stosowania sankcji w ochronie środowiska. Jeżeli państwo na swoim terenie dopuszcza do nieprzestrzegania norm międzynarodowych dotyczących

tego obszaru, można nałożyć sankcje międzynarodowe. Podobna kwestia dotyczy ognisk epidemii i braku reakcji na zagrożenia dla ludności. Stosowanie sankcji jest bardzo szerokim obszarem, dlatego klasyfikacja ich jest niezwykle trudna. Sankcje są nakładane na państwo, którego realizowana polityka jest przeciwna państwu nakładającemu, jest to wówczas embargo.

W książce brakuje odniesienia do teorii stosunków międzynarodowych. To teorie pozwalają lepiej zrozumieć stosowanie tego instrumentu w polityce zagranicznej. Trudno nie odnieść się do realizmu, liberalizmu czy globalizmu (teorii zależności) [Czaputowicz 2008: 142-151]. Jak wiemy, dziś badamy gospodarki globalnie, a sankcje międzynarodowe uniemożliwiają państwu realizację samodzielnej polityki. Autor porusza bardzo ważne zagadnienia, jakim są różne instrumenty: cła, embargo, licencje, inne środki kontroli importu i eksportu, definiuje każdy z nich, umiejscawiając w sankcjach handlowych. Poprzez sankcje finansowe autor rozumie zamrożenie aktywów i restrykcje finansowe, ograniczenie możliwości kredytowych, wstrzymanie pomocy zagranicznej, wstrzymanie negocjacji na temat restrukturyzacji zadłużenia oraz kompleksowe instrumenty. Niezwykle ciekawy rozdział jest poświęcony przesłankom faktycznym lub prawnym stosowania sankcji gospodarczych.

Autor skonkretyzował obszar badań tylko w kilku wymiarach. Analizuje naruszenie interesów partykularnych oraz naruszenie zakazu stosowania siły. Ciekawe staje się badanie dotyczące terroryzmu oraz walki z nim poprzez stosowanie sankcji bądź innych instrumentów. Państwa wspierające terroryzm są w porządku międzynarodowym wyłączone ze współpracy zarówno politycznej, jak i gospodarczej, to działanie ma na celu ochronę ludności. Nieprzestrzeganie (autor napisał pogwałcenie) praw człowieka czy naruszenie standardów demokratycznych to bardzo ciekawe postrzeganie przez autora przypadków wymuszających reakcję instytucji czy organizacji międzynarodowych bądź państw.

Niezwykle istotne jest to, że Menkes korzysta z różnych źródeł przy opracowywaniu książki. Są to monografie dotyczące prawa międzynarodowego (musimy pamiętać, że sankcje międzynarodowe były opracowywane w XX w. i wiele monografii nawiązywało tematycznie do poruszanych zagadnień, autor nie przytacza podstawowych źródeł na temat sankcji gospodarczych), artykuły naukowe (choć nie ma tych najistotniejszych), prace zbiorowe (cieszy fakt przytoczenia publikacji Światowej Organizacji Handlu), podręczniki (nie ma tych najnowszych, publikowanych przez najważniejsze światowe ośrodki naukowe, ale ich cena jest odzwierciedleniem jakości prowadzonych badań naukowych). Autor przeanalizował orzecznictwo, dokumenty, rezolucje, z naciskiem na rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ oraz Rezolucje Zgromadzenia Ogólnego ONZ, rozporządzenia komisji (EWG, EWWiS, WE), a także rozporządzenia ministerialne KPRM, choć jest ich znacznie więcej niż wskazano. Implementacja prawa

stanowionego została opracowana ogólnie, przez co czytelnik, który nie jest fachowcem w tej tematyce, może mieć problem z określeniem norm prawnych, jakie stosują państwa członkowskie w przyjęciu dokumentów lub postanowień określanych odgórnie.

We wstępie podano informację o braku definicji sankcji gospodarczych w prawie międzynarodowym, jest to błędne spostrzeżenie [Menkes 2015: 9]. Oprócz definicji naukowej instytucje na swoich stronach internetowych umieszczają definicje. Można się chociażby zapoznać ze stroną internetową Ministerstwa Spraw Zagranicznych czy komisji ds. sankcji ONZ.

Brakuje również odniesienia do opisywanego przez autora recenzji zagadnienia, jakim są sankcje bumerangowe. Jak sama nazwa wskazuje, są to sankcje, które po nałożeniu na jedno państwo, to państwo nakłada wobec adwersarza. Można się pokusić o stwierdzenie, że są to sankcje obustronne, ale ich znaczenie jest inne, co wynika z analizy przebiegu ich nakładania. Brakuje też konkretnego, opracowanego dogłębnie studium przypadku.

Niezwykłe interesujący jest rozdział dotyczący ograniczenia możliwości stosowania i skuteczności sankcji gospodarczych. Ograniczenia wynikające z prawa Światowej Organizacji Handlu a dobrowolnie przyjęte ograniczenia możliwości stosowanych sankcji gospodarczych wynikających z prawa WTO oraz *acquis* europejskiego. Stosowanie sankcji jest sprzeczne z ideą liberalizacji handlu międzynarodowego, to zdanie zatrzymuje nas na chwilę i wymusza szersze przemyślenia. Jeżeli występuje ogólne przyjęcie definicji liberalizmu w stosunkach międzynarodowych, a sankcje są stosowane od dawna, to nie można się zgodzić z autorem. W ramach liberalizmu są stosowane sankcje [Menkes 2015: 171]. Autor wskazuje, że wolność stosowania przymusu gospodarczego jest ograniczana obowiązującą członków WTO zasadą traktowania narodowego i zakazem stosowania dyskryminujących ograniczeń ilościowych. Dalej czytamy, że prawo WTO nie umożliwia stosowania sankcji gospodarczych.

Odwołanie się do GATT, które to porozumienie określa sytuacje, kiedy ograniczenie swobody wymiany handlowej jest dopuszczalne, jest niezwykle ważnym zagadnieniem poruszonym przez autora. Porozumienie rzadko jest analizowane w taki sposób. Kolejnym ciekawym stwierdzeniem jest to, że większość sankcji gospodarczych narusza zakaz dyskryminującego traktowania, ich legalność winna być oceniana w świetle wyjątków. Można się pokusić o stwierdzenie, że na podstawie tego zdania sankcje mogą być sprzeczne z prawem międzynarodowym, które to te sankcje powinno regulować, by występowała zgodność co do możliwości ich stosowania. Rozstrzyganie sporów przez WTO jest w tym wypadku najważniejsze. Ograniczenie wynikające z prawa Unii Europejskiej, a eliminacja ograniczeń handlowych pomiędzy państwami członkowskimi oraz ustanawianie wspólnych taryf celnych jest zbieżne w przypadku stosowania sankcji między-

narodowych. Ograniczanie podstawowych wolności wspólnego rynku, wolności przepływu towarów, usług oraz kapitału ma na celu respektowanie podstawowych zasad współzależności międzynarodowej. Autor wskazuje paragrafy traktatów i umów międzynarodowych, które mogą zaskoczyć czytelnika. Na przykład odniesienie się do art. 25 TWE: w stosunkach między państwami członkowskimi zakazane jest stosowanie ceł lub opłat o skutku równoważnym, oraz art. 110 TFUE – dotyczący dyskryminującego opodatkowania (dawny art. 90 TWE).

Ograniczenia wynikające z prawa międzynarodowego praw człowieka jest analizowane w dwóch aspektach, jako nieprzestrzeganie norm, co stanowi przesłankę stosowania sankcji gospodarczych wobec podmiotu dopuszczającego się naruszenia, oraz jako wskazówkę w implementacji sankcji. Autor zwraca uwagę, że od niedawna podejmowane są próby objęcia handlu międzynarodowego zakresem standardów ochrony praw człowieka. Tym samym nieprzestrzeganie praw człowieka będzie się wiązało z nałożeniem sankcji, które odczują nie tylko osoby nieprzestrzegające bądź utrudniające przestrzeganie praw człowieka.

Analizując stosowanie sankcji międzynarodowych, po zbadaniu również nieprzestrzegania praw człowieka, lepszym rozwiązaniem jest wprowadzenie sankcji wobec jednostek i grup, które nie przestrzegają lub utrudniają przestrzeganie praw człowieka. Niekoniecznie należy stosować sankcje wobec państwa, można zastosować sankcje jednostkowe lub grupowe. Zamrożenie aktywów, zablokowanie działalności gospodarczej, zablokowanie dostępu do sieci czy ograniczenie możliwości funkcjonowania powinno być stosowane przez ONZ w przypadku, gdy organy ścigania lub wymiar sprawiedliwości funkcjonują nieporadnie. ONZ ma swoje metody przeprowadzenia śledztwa, nie jest więc konieczne narażanie całego społeczeństwa na konsekwencje za błędy jednostek czy grup. Nieporuszanym dotychczas zagadnieniem były sankcje wymierzone w przedsiębiorstwa czy też w korporacje. Warto zagłębić się w tę tematykę ze względu na uciążliwość działań niektórych podmiotów lub nieprzestrzeganie przez nie powszechnej deklaracji praw człowieka bądź prawa międzynarodowego. Chodzi o działania psychopatów i socjopatów, których należy eliminować z życia społecznego, bez względu na pozycję, jaką mają, bądź jakie stanowiska piastują w hierarchii. Z reguły łatwiej jest stosować sankcje wobec państwa lub organizacji, trudniej jest natomiast wykryć, które jednostki powinny być objęte sankcjami.

Elementy ekonomicznej analizy skutków stosowania i skuteczności sankcji gospodarczych, to ważny podrozdział w książce, w którym autor odnosi się do znajomości procesów politycznych. Odniesienie się do kilku publikacji na temat skuteczności sankcji nie wyczerpuje tematu, a jedynie sygnalizuje czytelnikowi potrzebę zapoznania się z tym zagadnieniem. W aspekcie politologicznym sankcje są instrumentem realizacji polityki zagranicznej, a ich nakładanie jest często uzasadniane zgodnie z wolą nakładającego. Ważna jest ocena nakładanych

sankcji przez społeczność międzynarodową zarówno w zakresie politycznym, jak i ekonomicznym. Autor wspomina o sankcjach nieskutecznych jako tych, które są nakładane przy jednoczesnym niedoszacowaniu kosztów ich wprowadzenia. Jest to ciekawe spostrzeżenie, ale w przypadku nakładania sankcji skuteczności ich nie analizuje się tym miernikiem. Sankcje skuteczne, zdaniem autora, to te determinujące ich nałożenie. Znow nie można się zgodzić z autorem; sankcje skuteczne to takie, których stosowanie doprowadziło do zamierzonego celu, np. zmiany wewnętrznej polityki.

Najważniejsze z analizowanej problematyki dla czytelnika są zagadnienia dotyczące implementowania sankcji, ich stosowania oraz kontroli. Samo wprowadzenie sankcji nałożonych „odgórnie” nie wymaga komentarza. Po prostu sankcje przyjęte przez ONZ przyjmuje UE, a później np. Polska. Mogę być te sankcje modyfikowane, czyli zmieniony zakres lub obszar ich stosowania. Odpowiednie komórki analizują proces ich nakładania, ale problem pojawia się wtedy, gdy sankcje są omijane ze względu na tzw. kruczki prawne. Autor się do tego nie odnosi, a należy pamiętać, że sankcje to miliardy euro, dolarów czy złotych. Są to ogromne pieniądze, które można zyskać lub stracić. Embargo nałożone w danym sektorze powoduje pobudzenie produkcji w państwie nakładającym lub zmianę importera. Brakuje w książce uświadomienia czytelnikowi, że sankcje to najważniejszy instrument, jaki jest stosowany w prawie międzynarodowym. Warto zapoznać się z publikacjami najważniejszych ekspertów światowych, którzy dobrze wiedzą, jak omija się sankcje lub jak się powoduje, by były one wyrazem realizowanej odpowiednio polityki gospodarczej.

Należy żałować, że autor nie przeanalizował sankcji nakładanych przez USA wobec wielu państw świata. Trudno je ocenić, ale można być pewnym, że ich nałożenie wielokrotnie ochroniło świat przez wojną światową, wojną domową, atakami terrorystycznymi. Jest to jeden z ważniejszych instrumentów pokojowych, oprócz dyplomacji oraz ewentualnego późniejszego stosowania rozwiązań militarnych.

Reasumując, książka *Stosowanie sankcji gospodarczych – analiza prawnomiędzynarodowa* Marcina Menkesa to bardzo dobra pozycja, która wymaga od czytelnika jedynie chęci zapoznania się z tak ważnym tematem, jakim są sankcje. Autor musiał poświęcić sporo czasu na przeprowadzenie analizy literatury oraz dokumentów. Odwoływanie się do norm prawnych wskazuje na wymiar praktyczny tej książki. Warto polecić zapoznanie się z nią politykom, naukowcom, doktorantom czy studentom. Ze względu na fakt, że autor opracowuje aspekty prawnomiędzynarodowe, z którymi raczej trudno się polemizuje, skoncentrowano się w recenzji na kilku zdaniach budzących wątpliwości i wskazano kilka pomysłów dotyczących stosowanych sankcji. Z pewnością ta książka będzie służyła czytelnikowi jeszcze przez wiele lat.

Literatura

- Czaputowicz J., 2008, *Teorie stosunków międzynarodowych, krytyka i systematyzacja*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ćwiek-Karpowicz J., Secieru S. (red.), 2015, *Sankcje i Rosja, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych*, Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Doxey M., 1980, *Economic Sanctions and International Enforcement*, London: McMillian.
- Esfandiary D., 2013, *Assessing the European Union' Sanctions Policy: Iran as a Case Study*, Non-Proliferation Papers No. 34, EU Non-Proliferation Consortium.
- Fordymacki P., 2015, *Międzynarodowe środki ograniczające w XX i XXI wieku. Studium przypadku*, w: R. Kordonski, O. Struk, J. Ruciński (red.), *Rozwój społeczności międzynarodowej: przeszłość oraz nowe wyzwania*, Lwów – Olsztyn: Wydawnictwo PAIS.
- Fordymacki P., 2016, *Sankcje wobec Rosji w latach 2014-2016*, w: K. Sygidus, O. Gorbach, D. Mościcka, W. Kotowicz, *Ukraina, konflikt transformacja, integracja*, Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”, Olsztyn – Lwów: Wydawnictwo Sroka.
- Gordon J., 2015, Economic Sanctions as „Negative Development”: the Case of Cuba, *Journal of International Development*, Vol. 28, Issue 4: 473-484.
- Kordonski R., Struk O., Ruciński J. (red.), 2015, *Rozwój społeczności międzynarodowej: przeszłość oraz nowe wyzwania*, Lwów – Olsztyn: Wydawnictwo PAIS.
- Menkes M., 2015, *Stosowanie sankcji gospodarczych-analiza prawno międzynarodowa*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Marossi A.Z., Basset M.R. (red.), 2015, *Economic Sanctions under International Law: Unilateralism, Multilateralism, Legitimacy and Consequences*, Haga: Asser Press.
- Sharma S., 2015, Sanction as a Tool of Foreign Policy: a Conceptual Framework, *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, Vol. 3, No. 5: 84-91.
- Symonides J., Bierzanek R., 2004, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa: LexisNexis.
- Trzcionka M., 2015, *Sankcje gospodarcze w polityce zagranicznej USA po II wojnie światowej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Przemysław Fordymacki

Uniwersytet Opolski
Wydział Nauk Społecznych
orcid.org/0000-0003-2947-9943